

KAZAKİSTAN'DA DEVLET, DİNİ YAŞAM VE SİVİL TOPLUM

Tuwğan jerdey jer bolmas, tuwğan eldey el bolmas.
(Doğduğun yer gibi yer olmaz, doğduğun halk gibi halk olmaz)
-Kazak Atasözü-

Geliş Tarihi/Received: 21.03.2018 - Kabul Tarihi/Accepted: 28.06.2018

Aytaç Çağlar
Student, Karabük University
ORCID: 0000-0002-9223-3981
aytac_caglar@outlook.com

ÖZ

Kazakistan, Sovyetlerin son döneminden itibaren ülkesinde başlattığı reform hareketleri ile bağımsızlık sonrası girişilecek olan ulus inşa sürecini sağlam temeller üzerine oturtmuştur. Sovyetlerin dağılmasının hemen ardından ise bu temeller üzerinde Kazak ülkesinde yeni bir devlet modeli yükseltilmeye çalışılmıştır. Bu yeni devlet modeli, Nazarbayev önderliğinde bağımsız Kazakistan'ı Sovyet asimilasyonlarından arındırma gayreti ile kendisini göstermiştir. Bu gayret, bağımsız Kazakistan'ın öz değerlerine bağlı kalınmak sureti ile batı demokrasisini Kazakistan'a taşımak şeklinde gösterilmiştir. Bu açıdan Kazakistan'da ilk olarak bağımsız ve demokratik bir anayasa modeli kabul edilerek, devletin siyasi-idari-ekonomik sahadaki sınırları çizilmiştir. Bağımsız Kazakistan anayasasının vermiş olduğu özgürlükler, ülkede gerçekleştirilmek istenen reformların kolaylaştırıcısı olmuş ve ülke kısa süre içerisinde uluslararası sisteme egemen eşit aktör olarak dâhil olmuştur. Bu süreçte demokrasinin olmazsa olmazlarından STK'lar da Kazakistan'da sayı ve nitelik olarak hızlı bir gelişme içerisine girmiştir. Ayrıca Kazakistan'da örfi adetlere bağlı bir İslamiyet algısı yükseltilerek, ulus inşa sürecine kültürel bir ivme kazandırılmaya çalışılmıştır. Tüm bu gayretler kaçınılmaz bir Kazak yükselişini beraberinde getirmiştir.

Bu çalışmada bağımsız Kazakistan devlet yapısının oturduğu temeller, bu temeller üzerinde yükselen STK'ların Kazakistan'daki rolleri ve Kazakistan'ın dini algısındaki dönemsel dalgalanmalar incelenmiştir. Çalışmanın amacı, Kazakistan ulus inşa sürecinin çok boyutlu yapısını ortaya koymaktır. Çalışmanın temel tezi, Kazakistan'ın öz değerlerinden kopmadan başarılı bir batı eklemelenmesine girdiğidir.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, Nazarbayev, Devlet, STK, İslamiyet, Ulus İnşası.

STATE, RELIGIOUS LIFE AND CIVIL SOCIETY IN KAZAKHSTAN

ABSTRACT

Kazakhstan built the nation-building process to be started after independence on a solid ground with the reform movements it initiated as of the last period of the Soviets. Right after the dissolution of the Soviets, however, it was attempted to ascend a new state model on this ground in Kazakhstan. This new state model manifested itself with the effort to clean independent Kazakhstan under the leadership of Nazarbayev of the Soviet assimilations. This effort was shown as bringing the western democracy to Kazakhstan by means of remaining faithful to the basic values of the independent Kazakhstan. In this respect, for the first time in Kazakhstan an independent and democratic constitution model was accepted and the lines of the state in political-administrative-economic field were drawn. The freedoms granted by the Independent Kazakhstan constitution became the facilitator of the reforms desired to be made in the country and the country was included as sovereign and equal actor in the international system within a short time. Within that period, the NGOs, one of the musts of democracy, also made a fast progress in number and quality in Kazakhstan. Besides, a perception of Islam loyal to customary traditions was ascended and a cultural acceleration was tried to be given to the nation-building process in Kazakhstan. All these efforts inevitably brought about a rise of the Kazakh.

In this study, the grounds that the independent Kazakhstan state structure was built, the roles of NGOs rising on these grounds in Kazakhstan and the periodic fluctuations in religious perception of Kazakhstan were examined. The aim of the study is to reveal the multi-dimensional structure of Kazakhstan nation-building process. The basic thesis of the study is that Kazakhstan entered in a successful west articulation remaining loyal to its basic values.

Keywords: Kazakhstan, Nazarbayev, State, NGOs, Islam, Nation Building.

KAZAKLARIN KISA SİYASİ TARİHİ

Altın Orda Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte devletleşme sürecine giren Ruslar, 1552'de Kazan ve 1556'da Astarhan hanlıklarını ele geçirmiştir. Kazaklar ise 1569'da Nogay Hanlığının başkentini kontrol altına almıştır. Sınır ülkeleri arasında istisnasız olarak olumlu yahut olumsuz bir diyalog kurulmasının kaçınılmazlığı realitesine bir de dönem konjonktürünün gerçekleri açısından bakıldığında yeni sınırların, Kazak-Rus anlaşmazlığının başlangıcını oluşturduğu görülmektedir. (Karacagil, 2014:101)

Kazaklar, devletleşme çabalarını 15. yüzyılın ortalarında Janibek Han ve Kerey Han'ın önderliğinde Jetisu bölgesinde tamamlamışlardır. Bu devlete zaman içerisinde Türk ve Moğol boyları, Nayman, Celayir ve Dulatların da katıldığı görülmektedir. Kazaklar her ne kadar devletleşme noktasında başarıya ulaşmışlarsa da göçebe yaşam tarzını sürdürmeleri ve neticesinde

farklı boyların kendi içerisindeki özerk tutumu, Kazak ülkesinde, devletin devamlılığının bir gereği olan siyasi birlikten bahsedilmesini olanaksız kılmıştır. Kazak halkı sosyal yaşamında Urug-Boy-Cüz şeklinde örgütlenmiş olup, Cüz'lerde kendi içerisinde Küçük Cüz, Orta Cüz ve Ulu Cüz olmak üzere toplam üçe ayrılırdı. (Kafkasyalı, 2012:390) Kazak yöneticileri de bu kollara ayrılmış yapının yönetimi konusundaki aksaklıkları görmüş ve merkezi otoritenin tesisi için çaba göstermişlerdir.* Fakat halkı geleneklerinden bir anda koparmanın mümkün olamaması nedeniyle bu yöndeki çabaları Kasım Han zamanına (1145-1523) değin başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Kasım Han ile başlayan sistemleşme ve Kazak yükselişi, Hak Nazar Han (Kasım Hanın küçük oğlu, 1538-1581) (Saray, 1993:18) zamanında en üst seviyeye ulaşmıştır. (Kafkasyalı, 2012:390) Hak Nazar Han'dan sonra Hanlığın başına gelen Tevekel Han (1583-1598) zamanının da Kazak genişlemesi başarılı sayılabilecek bir genişleme göstermişse de (Saray, 1993:19) sonraki yıllarda, Kazak ülkesinde, her Kazak kolunun kendi hanlığını kurmak suretiyle birbirlerinden bağımsız yaşadığı sisteme geri döndüğü görülmektedir. Kazakların düşmanları tarafından arzulanan ve teşvik edilen bu durum, Kazakların güçlerini azaltarak, Kazak ülkesini düşman istilalarına açık duruma getirmiştir. (Kafkasyalı, 2012:23) Bu istilacıların başını, Moğol asıllı Oyratlar, Kalmuklar, Jurganlar ve diğer taraftan da Ruslar ve Çinliler oluşturmaktadır. (Saray, 1993:19)

Çarlık Rusya'nın Kazakistan'a olan ilgisi, özellikle de 15-16. asrın ikinci yarısından itibaren artmaya başlamıştır. Rus Çarı IV. İvan, Kazan Hanlıklarından bazılarını ele geçirerek Kazak sınır bölgelerinde muhkem kaleler inşa ettirmiştir. Bu kalelerin çevresinde kısa sürede bir sosyo-ekonomik yapı tesis edilerek, Kazakların gelenekleri tahrip edilmiştir. Böyle bir ortamda Kazak Hanlarının, Rusya'ya karşı Çin'i bir dengeleme aktörü olarak kullandıkları görülmektedir. Fakat 1820'li yıllardan itibaren Çarlık Rusya, Kazak hanlıklarına son verme politikasını devreye koyunca, Kazak Hanlarının denge siyasetinin görece başarısı uzun süreli Kazak çıkarları için yetersiz hale gelmiş ve yeni bir dış politika gerekliliği hâsıl olmuştur. Bu gereklilik, Çarlık Rusya'nın Kazak topraklarında hızlı bir sömürü düzenine girerek, asimile çalışmalarını destekleyici yasaları işletmeye koymasıyla daha da belirginleşmiştir. Kazak halkı arasında Çarlık rejimine karşı tepkiler artınca, Abılay Han'ın torunu Kenasarı, halkı örgütleyerek Çarlık Rusya'sına karşı isyan etmiş ve Hanlığını ilan etmiştir. Son Kazak Han'ı olan Kenasarı Han, Rus yayılmasını bir süreliğine geciktirmişse de, bir çatışmada öldürülmüştür. (Kara vd., 2011:31-33) Bundan sonra Kazak ülkesine olan Rus yayılması ve istilacı kavimlerin saldırıları artarak devam etmiştir. Kazaklar dört bir yandan uğradığı istilacı hareketler karşısında küçük başarılar göstermişse de kısa sürede iyice zayıf duruma düşerek, bir ölüm

*Kazaklar sırasıyla Kerey Han (1456-1473), Canibek Han (1473-1480) ve Devri Burunduk Han (1480-1511) liderliğinde bir merkezi otorite kurma teşebbüsünde bulunmuşlarsa da bunda başarılı olamamışlardır.

kalım cenderesi içinde kalmışlardır. Kazak bilim adamı Çokan Velihanov bu durumu şöyle ifade etmektedir: (Saray, 1993:20)

“XVIII. yüzyılın ilk dönemleri, Kazak halkı için çok korkunç bir zamandı. Her taraftan Cungar, İdil Kalmukları, Yayık Kozakları ve Baskurtlar, Kazak Hanlığının malını mülkünü istila ederek ailelerini esir olarak götürmüşlerdi.” (Yerkinay, 2011:63)

Oyratlar, Kalmuklar ve Cungarlar'ın Kazaklara saldırıları öyle bir hal almıştır ki Kazaklar, Rusya'dan yardım istemek zorunda kalmıştır. (Hizmetli, 2011:39) Burada vurgulamak istenen varlık-yokluk savaşında Kazaklar, düşmanları içerisinde kötünün iyisini seçmiştir. 1726 ve 1730 yıllarında Küçük Orda Han'ı Ebul Hayr Han, tüm Kazak boylarının hamiliğini üstlenerek, Rus Çarına elçiler göndermiş ve kendilerine gelen yağmacı hareketlere karşı Rusya'nın desteğini istemiştir. Rusya, bu teklifi emperyalist politikalarının bir kolaylaştırıcısı olarak, memnuniyetle karşılamış ve gerekli ilişkilerin tesis edilmesi için Tевкеlev adlı elçisini Kazak yurduna göndermiştir. Kazak yurdunda ise Ebul Hayr Han'ı tasvip etmeyen diğer Kazak boyu sultan ve ileri gelenleri olmuştur. Ebul Hayr Han, bu durumu aşmak adına, bazı ileri gelenlere hediyeler sunarak yanına çekmiştir. Bu noktada Rus elçisi Tевкеlev'in de tehditkâr tutumu etkili olmuştur. Netice olarak Rus elçisinin öne sürdüğü şartları, Kazak ileri gelenleri kabul etmek zorunda kalmışlardır. Tевкеlev, bu gelişmeleri derhal amiri Kirillov'a bildirmiş ve Kirillov da Petersburg'a şu raporu yazmıştır: (Saray, 1993:23-25)

“...Kazak Hanı ile bazı ileri gelenler Rııs hâkimiyetine girmeyi kabul ediyorlar. Böylece Aral Gölü'ne kadar olan yol bize açılmış oluyor. Kazaklara güvenmek güç ise de, Ebu'l-Hayr Han kendi memleketinin yakınında bir Rus kalesi yapılmasına müsaade ediyor. Bu bizim için büyük kazançtır. Burayı üs yaparak planlarımızı gerçekleştirebiliriz. Hatta Tanrı'nın yardımı ile Bedahşan'ın zengin topraklarını İran'a ve Hindistan'a kadar adım adım işgal ederek oraların zengin altınlarına, lacivert ve yakut taşlarına sahip olabiliriz. Böylece Jungarların daha da kuvvetlenmesini önleyeceğimiz gibi hâkimiyetimiz altındaki Başkurtlar, Volga Kalmukları ve daha başkalarının bize karşı birlikte ayaklanma teşebbüslerini de hiç bir askeri kuvvet kullanmadan engelleyebiliriz. Nasıl Kossakların idaremize alınması ile bilinmeyen Sibiry bizmiş ve dolayısıyla Çin'e hatta Japonya'ya kadar yayılmamız için yollar açılmış ise Kazakları ve Karakalpakları kontrolümüze aldıktan sonra Orta Asya'yı ele geçirmemiz güç olmayacaktır.”

Bu rapor üzerine Rus Çarıçesi Anna İvanova, elçi Tевкеlev ve Kirillov'un tavsiyelerini de olumlu karşılayarak Kazak topraklarına en hâkim noktada bulunacak olan Orenburg kalesinin Or ile Ural nehirlerinin kesiştiği yerde

inşa edilmesini emretmiştir. (Saray, 1993:23-25) Böylece Kazaklar tedricen Rusya uydusuna alınmıştır. Kazaklar bunu bir koruyuculuk mahiyetinde algılamakta, Rusya ise tam bir boyun eğdirme şeklinde algılamıştır. İşte bu ikilemler zamanla belirginleştikçe, Rusya baskıcı politikalarını artırmış ve Kazak ülkesindeki asimile politikalarını da etkili şekilde uygulamaya koymuştur. (Kollektif, 2007:76) Bu süreç Kazakların Çarlık Rusya'sına doğal bir başkaldırısı şeklinde devam edecektir.

Rusya'nın Asya'daki emperyalist hedeflerini Prof. Dr. Mehmet Saray, "Rusya'nın Türkistan'da Yayılması" adlı çalışmasında şöyle sıralamıştır: (Saray, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=356235>)

- Altınordu Hanlığı ile olan mücadelelerinde Ruslar, önceleri, kendi sınırlarında ve daima müdafaada kalan taraf durumunda idiler. Fakat Altınordu'nun yıkılmasından sonra kurulan hanlıkların (Kırım, Astarhan, Kazan vb.) zaafı yüzünden sınır boylarındaki mücadelelerde müdafaadan çıkarak saldırgan taraf durumuna gelen Ruslar, neticede, hanlıkların aleyhinde genişlemeye ve oralandaki nüfusu zorla kendilerine bağlamaya başladılar.
- Devamlı harpler Rus hazinesine büyük mali külfetler getiriyordu. Ruslar, boşalan hazinelerini yeni işgal ettikleri yerlerin ahalisinden aldıkları vergilerle doldurma yolunu tutmuşlardı.
- Deli Petro zamanında Ural dağlarında bir maden endüstrisi kurulmuştu. Bu endüstrinin gelişmesi ve iyi bir mali kaynak olabilmesi için, Ruslar, Türkistan'a doğru yayılmak gerektiğine inanıyorlardı.
- Portekizli, Hollandalı ve İngilizlerin yaptıkları gibi Ruslar da İran, Orta Asya, Çin'in hammaddelerini ve Hindistan'ın baharatını satan tüccarlardan biri olmak hayali içinde idiler. Bu hayallerini gerçekleştirmek için de Güney Asya'ya yani Türkistan'a doğru yayılmaları gerekiyordu.

Bağımsız Kazakistan'ın Siyasi Ve İdari Yapısı

Sovyet dış politikasında perestroyka ve glasnost politikalarının uygulandığı zamana değin Kazakistan'da Komünist Parti tek siyasal parti olarak karşımıza çıkmaktadır. Sovyet dağılmasının sinyallerini veren bu dış politika hamlelerinin yarattığı rahatlama ile Kazakistan'da ilk basit örgütlenmeler başlamıştır. Bu örgütlere örnek olarak, "Nevada-Semey Anti Nükleer Hareketi", "Kazakistan Müslüman Kadınlar Birliği" gösterilebilir. (Umbetaliyeva, 2002: 87) Kurulan bu ilk örgütler, SSCB'nin dağılmasının ardından oluşturulacak olan siyasal yapılanmalara da bir ön hazırlık oluşturmuştur. Nitekim Kazakistan bağımsızlığını kazanır kazanmaz parlamenter bir sisteme geçme kararı almıştır.

Kazakistan'da 28 Ocak 1993'te kabul edilen anayasaya göre Kazakistan Cumhuriyeti kendi siyasal yapısını, demokratik, laik ve üniter bir devlet olarak tanımlamış, (Behar vd., 1994:118) Kazakçayı resmi dil olarak kabul etmiş, Rusçaya da, "konuşma dili" statüsünü vermiştir. (Kollektif, 1995:113)

1993 anayasasına göre Cumhurbaşkanı, devletin iç ve dış politikasını belirlemede yetkili olup, görev süresi en fazla 5 yıldır (Söylemez, 2002:341) fakat bu 5 yıllık sürenin bitiminden sonra en fazla 5 yıl daha devlet başkanlığı görevinde bulunabilir. (Küçük, 2002: 130-131) Fakat bu anayasa Nazarbayev'in devlet başkanlığı sürecinde esnetilmiştir. 1991 yılında devlet başkanı seçilen Nazarbayev'in, yetkilerinin 1995 yılında gerçekleştirilen halk oylamasının neticesinde 2000 yılına kadar uzatıldığı görülmektedir. (Baycaun, 2002:72-73) Cumhurbaşkanının sahip olduğu başlıca yetkiler olarak, başbakanı, bakanları, ulusal güvenlik konseyi başkanını, yerel yönetimlerin başkanlarını atamak ve kararnameler çıkartmak, bakanlıklar ve yerel yönetimler tarafından alınan kararları iptal etmek, (Atar, 1999:209) parlamentoyu feshedebilmek (Kazakistan Ülke Raporu, 1996:16) sayılabilir. Cumhurbaşkanı yanında, başbakanın idare ettiği hükümet, en üst kademedede yer alır. Başbakan, başında bulunduğu hükümetin faaliyetlerinden Cumhurbaşkanına karşı sorumludur. Yasama işlemini gören kurum parlamentodur. Parlamento, Senato ve Meclis olmak üzere iki ayrı kurumdan oluşur. Parlamentonun kabul ettiği yasaların anayasaya uygunluğu ülkenin en yüksek yargı organı olan Yüksek Anayasa Mahkemesi tarafından denetlenir. (Tazhin, 2007:175) Ayrıca bu mahkeme ülkedeki adi suçların yanı sıra organize suçlar ve ekonomik davalarda da en yüksek yargılama kurumu olarak yetkilidir. (Söylemez, 2002:341)

Kazakistan'da köyler ilçelere, ilçeler illere, iller ise eyaletlere bağlıdır. Kazakistan'da 1997 yılında yapılan idari düzenlemeler neticesinde, ülkede bulunan eyaletlerin sayısı, 19'dan 14'e indirilmiştir. Kazakistan'da eyaletler valiler tarafından yönetilmekte ve valiler, Başbakanın teklifi üzerine Cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır. Fakat bu durum valilerin görevden alınamayacağı manasına gelmemektedir. Çünkü halk tarafından seçilen encümen üyeleri, Cumhurbaşkanına valinin görevden alınmasını teklif edebilmektedir. (Küçük, 2002:130)

Günümüzde Kazakistan Cumhuriyeti'nin siyasi sisteminde, Kazakistan Komünist Partisi, Kazakistan Vatansever Partisi, Ak Jol Ak Yol Kazakistan Demokratik Partisi, "Adilet" Adalet Demokratik Parti, Azat Kazakistan Demokratik Partisi, Ulusal Sosyal Demokratik Partisi (OSDP), Kazakistan Komünist Halk Partisi, Ruhaniyat Partisi, Avıl Köy Kazakistan Sosyal Demokratik Partisi, Nur-Otan Halk Demokratik Partisi aktif olarak faaliyet göstermektedir. (Kazakistan Bir Yaşam Deneyimi Ülke ve Toplum, Doğa, Tarih, Ekonomi, Kültür, 2011:23)

Bağımsızlık Öncesi Kazakistan'da Dini Yapı

Bağımsızlık öncesi Kazakistan'da ekonomide tarım ve hayvancılık belirleyici iken idari yapıda da, kabile, boy şehir ve köy cemaatleri şeklinde ayrılan bir yapılanma mevcuttur. Bu hususun önemi, bu tarzda bir ekonomik-idari sistemin genel olarak İslami ideoloji ile karakterize olmasıdır. Yani Kazakistan'da bağımsızlık öncesi süreçte İslam dininin baskın konumda

olduğu görülmektedir. Tarihçi W. Barthold Kazakların İslamiyet'e olan bağlılıklarını şu sözleriyle tespit etmektedir:

“Bir Türkistanlıya kimliğini sorsanız, o önce Müslüman olduğunu, sonra hangi şehirden veya köyden olduğunu, eğer bir göçebe ise kabilesini söyler.”

Kazakistan'ın İslam algısı örfe dayalı bir Hanefi-Maturidi mezhebiyle karakterizedir. Çarlık döneminde Hristiyanlaştırma politikasına maruz kalan Kazaklar, Sovyetler döneminde de ateist bir inanca sevk edilmeye çalışılmıştır. Bu politikalar sonucunda ülkede İslamiyet'in etkisi büyük ölçüde kırılmaya çalışılsa da Kazakistan'da bağımsızlık öncesi süreçte İslam dininin halen baskın bir şekilde varlığını koruduğu görülmektedir. (Erşahin, 2004:185)

Bağımsızlık Sonrası Kazakistan'da Dini Yapı

Bağımsızlık öncesi dönemde Rusların asimilasyonuna maruz kalan din algısı, bağımsızlık sonrası süreçte İslamiyet özelinde bir hareketlenmeye girmiştir. Bağımsızlık öncesi Kazakistan'da elbette ki farklı dini inanç sistemleri de mevcuttur fakat Ruslar hem Çarlık döneminde, hem de Sovyet döneminde baskın olan ve kendileri için tehlikeli doktrinler sunan İslam dinini asimilasyon politikalarının hedefine koymuşlardır. İşte bu politikalar reflektif olarak, bağımsızlık sonrası süreçte Kazakistan ulus inşa sürecinin bir boyutunu da din temelli bir eksene kaydirmiştir. Bağımsızlıkla beraber Kazakistan'da İslamiyet, millet ve devlet bütünleşmesini sağlayan, ahlaki kaynakların önemli bir unsuru olarak yükselmiştir. Halk bu milli şuurla cami ve medreselerin imarına yönelmiş ve İslami akidelerin uygulanması hızla artmıştır. Böylece Rus asimilasyonu bağımsızlık sonrası Kazakistan'da daha ateşli bir İslamiyet'in itici gücünü oluşturmuştur. Kazakistan'da Türkiye örneğinden hareketle ilahiyat fakülteleri açılmış, tasavvuf öne çıkarılmış ve Yesevi Tanu (Yesevilik Bilgisi) adıyla bir ders, temel dersler arasına konularak Yesevilik Kazakistan'da gündeme taşınmıştır. Sonuç olarak Kazakistan'da İslami ideoloji, ulus inşa sürecinin etkili bir unsuru olmuş ve küreselleşmenin de bir aracı olarak kullanılmıştır. (Erşahin, 2004:185-186) Nursultan Nazarbayev'in şu sözleri bağımsızlık sonrası Kazakistan'ın İslam dinine ve diğer inançlara dair olan iç politikasını özetlerken aynı zamanda da geleneksel İslam'dan ziyade örfi bir İslam algısına sahip olduğunu göstermektedir; (Öztürkçü, 2014)

“Biz İslam'ı resmi din olarak kabul ediyor ve bundan gurur duyuyoruz. Fakat Müslümanlığımızı konu ederek bir yerlere gelemeyiz. Diğer Müslüman devletlere ve yaşama biçimlerine saygımız sonsuz fakat biz Arap değiliz. Biz göçebe ve Türki bir halkız, Araplar gibi kızlarımızı dini, kültürel veya toplumsal baskılarla kapatıp bunu Müslüman devlet imajı olarak kullanamayız. Onları çarşafı bürüyerek eve hapsetmek bizim yolumuz değil. Tekrarlıyorum! Herkese saygımız sonsuz

fakat giyim kuşam insanların kendi özelindedir. İslam öncesinde kadınlarımız nasıl isterlerse öyle giyinirlerdi ve toplumu rahatsız etmek gibi bir amaçları hiç olmadı. Bugün ise bir sorun olması bizim halkımız için mümkün değildir. Müslüman ve Sünni bir halk olmamız insanların hayatlarına karışmamız için sebep değildir.”

Günümüzde Hıristiyanlık, Budizm, Bahailik, Hinduizm dinlerinin yayılmasını sağlamak adına Kazakistan’da bilinçli olarak misyonerlik faaliyetleri yürütülmektedir. Bunda bağımsızlık sonrası Kazakistan’ın din ve vicdan özgürlüğünü koruyan politikasının da etkisi büyüktür. Özellikle de kendisini seçilmiş millet olarak gören Rusların Ortodoks (Provaslav) misyonerliği yaygın olmakla beraber, Kazakların bu misyonerlik faaliyetlerini “asimilasyon” politikası olarak görmesi, halk arasında misyonerlere duyulan öfkeyi de beraberinde getirmektedir. Bu açıdan misyonerlik faaliyetleri ancak Slav unsurların yoğunlukta olduğu sahalarda etkililik gösterebilmiştir. (Erşahin, 2004:191-193) Burada vurgulamak gerekir ki Kazakistan’da din ve vicdan özgürlüğü elbette ki devlet tarafından güvence altına alınmalıdır fakat diğer ülkelerin resmi ideolojilerine maşa olan dini yapılanmaların Kazak ülkesindeki faaliyetlerini kısıtlayıcı tedbirler alınmalıdır.

Günümüzde Kazakistan’da misyonerlik faaliyetleri dışında bir başka dinsel sorun, İslamiyet’in farklı yorumlamalarıyla ortaya çıkan tarikat ve yapılanmalarıdır. Bu yapılanmalar Kazakistan Devleti’nin uluslararası sahadaki imajını olumsuz şekilde etkilemektedirler. Bağımsızlık öncesine kadar varlığı görülmeyen bu yapılanmaların bağımsızlık sonrası süreçte artması, amaçlarının ulus inşa sürecini engellemek, Kazak yükselişini engellemek, Kazakistan’da daimi istikrarı engellemek gibi temellere dayandığını göstermektedir. Ayrıca bu yapılanmaların içerisinde yüksek seviyede eğitilmiş kişilerin bulunması, bu yapılanmaların basit bir hareket olmadığını, aksine sistemli bir dış politikanın birer unsurları olduğunu bizlere göstermektedir. Durum bu yönüyle ele alındığında, Kazakistan’ın üzerinde çok titiz düşünmesi gereken bir konu olduğu görülmektedir. Din kılıfına bürünmüş bu yapılanmaların bazı uygulamaları ve amaçları şu şekildedir; silahlı çatışmalara davet etmek, namaz kılmayanlara karşı cihada davet etmek, hilafet rejimi kurma, şeriat yönetimini resmileştirmek. Kazakistan’daki bağımsızlık sonrası ortaya çıkan bazı tarikat ve yapılanmalar ise şunlardır: Hizbu’t-tahrir, Selefilik, Kuraniler, Ahmediye cemaati, Bahailer. Kazakistan bu yapılanmaların yıkıcı faaliyetlerine karşı ülkesi sınırları dâhilinde şu tedbirleri almıştır:

- Bu amaçlı yapılanmaların camilerde sohbet, vaaz yapmaları yasaklanmıştır.
- Namazlar sadece Hanefi mezhebine göre kılınacaktır.
- İmamlar Hanefi mezhebine göre eğitim almış kişilerden atanacaktır.
- Dini yayınların geleneksel İslam anlayışına uygunluğu devletçe denetlenecektir.

Kazakistan Devleti'nin resmi tespitlerine göre Kazakistan'ın varlığı ve bütünlüğü açısından tehlike arz eden tarikat ve yapılanmalar şöyledir: (Sandybayev, 2014: 217-218)

- El-Kaide
- Doğu Türkistan İslam Partisi
- Kürdistan Milli Kongresi
- Özbekistan İslami Hareketi
- Esbat El-Ansar
- Taliban
- Boz Gurd
- Orta Asya Mücahitler Cemaati
- Laşkarı Taiba
- Hizbu't-Tahrir
- Aum Sinrike Hareketleri

Son olarak ifade etmek gerekir ki Kazakistan'ın Çin Halk Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu, Türkmenistan, Kırgızistan ve Özbekistan gibi sınır komşularıyla (Bağcı, 2015:85) olan politikalarında din olgusu da belirleyici faktörlerdendir. Yine sınırdış olmayıp fakat dindış olunan ülkeler ile farklı sahalarda kurulan birlikteliklerde de İslam algısının etkisinden bahsetmek mümkündür.

KAZAKİSTAN'DAKİ SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ GELİŞİMİ

Demokrasinin olmazsa olmaz unsurlarından birini teşkil eden STK'lar. (Vurucu,2008:401) Kazakistan'da, Gorbaçov'un başlatmış olduğu "yumuşama" ve "yeniden yapılanma" politikalarıyla ortaya çıkmaya başlamıştır.(Purtas, 2006:2) Burada ifade etmek gerekir ki, SSCB'nin son dönemlerinde başlatılan bu politikaların yarattığı ortamda kurulan STK'lar, günümüzdeki niteliklerinden uzaktır. Çünkü SSCB, daimi surette devleti bireylerin önüne koyan bir ideolojiyle hareket etmiştir. Bu manada son dönemlerinde kurulmasına müsaade ettiği STK'ların da ancak kendi varlığını temin için oluşturulan yapılanmalar olduğu görülmektedir. (Vurucu, 2008:402)

Kazakistan'da Sovyet ideolojilerinden sıyrılmış olan STK'ların bağımsızlıktan sonra ortaya çıktığı görülür.(Purtas, 2006:2) Bağımsızlıkla birlikte devlet başkanı olan, Nursultan Nazarbayev'in iktidarının ilk yıllarında demokratikleşmeye önem vermesi ülkede STK'ların yayılmasına uygun zemin hazırlamıştır. (Purtas, 2006:2-3) İlk kurulan STK'lar Sovyet ideolojisinden sıyrılmış olsa da yine de günümüz STK'larının geniş konularından soyut, özellikle amaçlar için kuruldukları görülmektedir. Bu amaçlardan bazıları şöyledir: (Umbetaliyeva, 2002:17)

- Kadın haklarının iyileştirilmesi
- Rüşvet ve yolsuzlukla mücadele
- Çevre sorunlarını gözme

Kazakistan'da Değişim Döneminde Kurulan Sivil Toplum Örgütleri					
Dernek/ STK Adı	Kuruluş/ Yayın Organı	Başkanı	Amaçları	Sosyal taban	Üye Sayısı
Adalet	1988	Sanhar Zandosov	Stalin zulmüne uğrayanların rehabili- tasyonu	Stalin kamplarında zulüm görmüş kişiler ve efratları	-----
Müslüman Kadınlar Ligi	07.04.90/ Ak Bosaga (1993)	Amina Nugman-ova .	Kadınların sosyal ve siyasal hayatta seviyelerini yükseltmek	Müslüman Kazak Kadınları	10.000
Kazakistan Yasal Gelişme Demeği	1994	Alesander Peregrin/ Vitali Varonov	Nazarbayev karşıtı (yolsuzluk ve rüşvet ile mücadele)	Rus ve Slav aydınlar	-----
Nevada-Semey Antinükleer Hareketi	1989/ Emanet (Kz.), İzbiratel (Ru)	Olcas Süley- manov	Nükleer deneme-lerin yasaklan-ması (çevre sorunları)	Kazakistan Halk Kongresinin Destekçileri	-----
Forum Demeği	1989	-----	Bağımsız ve demokratik Kazakistan	Kazak aydınları/ öğrenciler	-----

Tablo 1: T. B. Umbetaliyeva'nın "Kazakistan'daki Siyasal Gelişmeler" adlı çalışmasından alınmıştır.

Kazakistan'daki ilk uluslararası STK, "Nevada-Semipalatinsk" (Anti-nükleer Hareketi)'tir. (Vurucu, 2008:403) Kuruluş amacı Kazakistan ülkesinde yabancı devletlerin yaptığı nükleer silah denemelerini engellemek olan bu kuruluş, zaman içinde ABD'deki "Nevada Anti-nükleer Hareketi" ile birleşerek, uluslararası camiada tanınmıştır. (Umbetaliyeva,2002:18)

1991'den 2005'e kadar geçen sürede Kazakistan'da 5000 civarında kayıtlı STK kurulmuştur. Farklı sahalarda faaliyet gösteren bu örgütler genel olarak batılı devletlerin fonlarıyla faaliyet göstermektedir. Özellikle de Rusya Federasyonu Kazak ülkesindeki STK hareketleriyle yakından ilgilenmektedirler. Bu durum daha çok Kazakistan'ın demografik ve ekonomik yapısından kaynaklanmaktadır. Kazakistan, ekonomik ve nüfus açısından Rusya ile aşırı derecede karşılıklı bağımlılığa sahiptir. Kazakistan'da yaşayan Ruslar, STK türü örgütlenmeye giderek haklarını savunmaktadırlar. USAID (Amerika Birleşik Devletleri Uluslararası Kalkınma

Ajansı) ve Avrupa Birliği de, STK'lar vasıtasıyla Kazakistan'da etkili olmaktadır. AB, yürürlüğe koyduğu TACIS, TRACECA ve INOGATE gibi programlar çerçevesinde Kazakistan'daki STK'lara fon sağlamıştır. Türkiye, İran, Pakistan, Suudi Arabistan gibi ülkeler ise İslam kanalıyla girme gayreti içerisinde. Kazakistan'daki STK'ların %70'e yakını, ülkenin ticari merkezi olan Almatı bölgesinde yoğunlaşmıştır. Mart 2001 itibarıyla Kazakistan'daki STK'ların sektörel dağılımı şu şekildedir: Kadın örgütleri: %13.3, Sağlık kuruluşları: %13.1, Kültür, sanat ve bilim örgütleri: %12.5, Engelli çocukların rehabilitasyonuna yönelik örgütler: %3, Sakatlar derneği: %4.4, Milli ve kültürel merkezler: %2.7, Çocuk ve gençlik örgütleri: %13.6, Sosyal koruma örgütleri: %6.8, Sosyal girişimleri destekleme örgütleri: %6, Hakların korunmasına ilişkin örgütler: %7.6, Çevre örgütleri: %15, Çok yönlü örgütler: %2. (Purtas, 2006:2-3)

Kazakistan'da Sivil Toplum Kuruluşlarının Yasal Zemini

Kazakistan'daki STK'ların sınırları 1996 tarihli "Dernekler Yasası" ve 2001 tarihli "Kar Amacı Gütmeyen Örgütler Yasası" tarafından belirlenmiştir. Bu yasaya göre STK'lar Adalet Bakanlığı'na kayıt edilmek zorunda olup, kayıt dışı STK faaliyetleri için ağır cezalar öngörülmektedir. Örneğin Kazakistan yasalarına göre, STK'lar herhangi bir siyasi faaliyete karıştıklarında kapatılırlar. Burada vurgulamak gerekir ki öngörülen cezalara rağmen kayıt dışı olarak ve yasaklı sahalarda faaliyette bulunan pek çok STK için hiçbir cezai işlem uygulanmamıştır. Bu kanunun işletildiği tek örnek ise 1999'da cumhurbaşkanlığı seçimleri için adaylığını açıklayan Ekejan Kajegeldin'in başvurusunun, kayıt dışı derneklerden birinin faaliyetlerine katıldığı için reddedilmesi olmuştur.

Kazakistan'da, 10 Aralık 1999'da STK'ları ilgilendiren vergi reformu gerçekleştirmiştir. Yeni vergi yasası, STK'ların, bağımsız vericilerinden sağladığı gelirleri ve STK çalışanlarının maaşlarını vergiden muaf tutmaktadır. Ancak bu kanunun uygulanması konusunda Kazakistan'da çok büyük sıkıntılar vardır. Merkezi iradenin bölgelere taşınamaması nedeniyle yerel yönetimlerce belirlenen STK faaliyetleri pek çok şaibeli durumla karşı karşıya kalmaktadır. Bundan başka STK'lar bir tanımlama sorunsalı içerisinde. Örneğin; STK'ların ticari faaliyette bulunamayacakları ve sadece bağışlardan yararlanabilecekleri kanunla sabit olmasına karşın, yasada bağış tanımının yapılmaması duruma göre şekillenen ucu açık bir sistem yaratmaktadır. Tüm bu sorunlar ise STK'ların yabancı bağımlı şekilde Kazak ülkesinde bulunmasına neden olmaktadır. Bu yabancı baskısıyla 1999'da Kazak Devleti, ülkesindeki STK'larla sıkı bir işbirliği içine girmiştir. Bu işbirliğinin tesisi için "The NGO Info-Center" kurulmuştur. Fakat bu olumlu gelişmelere rağmen halen Devlet ile STK'lar arasındaki ilişkilerde güvensizlik ve karamsarlık havası hâkimdir. Bu hava, 2005 yılında Kazakistan Meclisi'nin STK'lara ilişkin çıkardığı "Uluslararası ve Yabancı Ticari Olmayan Örgütlerin Başkanlık Ofisleri ve Şubelerinin Faaliyetleri" ve "Ticari Olmayan Örgütlerin Faaliyetlerine İlişkin Düzenlemeler" başlıklı iki

yeni yasa ile doruğa ulaşmıştır. Kazakistan'da, Orta Asya bölgesindeki ülkelerde gerçekleştirilen sivil darbelere karşı bir refleks olarak yapılan düzenlemelerle STK'ların faaliyetlerine yeni kısıtlamalar getirilmiştir. Bu yasa taslağına ilk tepki ABD'den gelmiş ve ABD, taslağın yürürlüğe konulması halinde Kazakistan'a yaptığı yardımları keseceğini bildirmiştir. Kazakistan, tepkiler sonucunda 23 Ağustos 2005 tarihinde bu iki yasa taslağının iptaline karar vermiştir. (Purtas, 2006:12-14)

Sivil Toplum Kuruluşlarının Kazakistan İç Ve Dış Politikasına Etkisi

Sivil toplum kuruluşları politika belirleme süreçlerine, yürütme erkini destekleme, denetleme, sorgulama, sınırlandırma şeklinde müdahil olmaktadır. Bu amaçlarına yönelik kamuoyu oluşturarak, toplantılar, sempozyumlar düzenleyerek, araştırmalar yapıp, raporlar-projeler sunarak, görüş bildirme metoduyla gerçekleştirmektedirler. Sayılan yumuşak güç unsurlarının işe yaramadığı hallerde ise sert güç unsurlarını (tehdit, protesto, kitlesel eylemler) kullandıkları görülmektedir. (Emini, 2013:53) Kazakistan'da STK'ların yabancı destekli olduğu düşünüldüğünde Kazak iç ve dış politikasının içinde bulunduğu baskı daha iyi anlaşılacaktır. Nursultan Nazarbayev, 12 Eylül 2005'de başkent Astana'da yabancı STK temsilcilerine seslenerek, faaliyetlerinin yakından izleneceğini, yabancı STK'ların para pompalayarak toplumu karmaşaya sürüklediğini, devletin savunmasız kaldığını, ülke siyasetine karışmamaları gerektiğini ifade etmiştir. 4 Aralık 2005'te yapılacak olan başkanlık seçimleri boyunca yabancı STK'ların seçim kampanyalarına karışmaları durumunda haklarında yargı sürecinin derhal başlatılacağını söylemiştir. Kazakistan'da "Kazakgate" olarak bilinen ve ABD'de devam eden dava süreci de Kazakistan'daki STK yapılanmalarının iç ve dış politikaya olan etkisini gözler önüne sermektedir. "Kazakgate", James Giffen adlı iş adamının, Tengiz petrol yataklarının işletim hakkını kazanmak için 17 Mayıs 1996 tarihinde Devlet Başkanı Nazarbayev ve dönemin Başbakanı N. Balgimbayev'e 127 milyon dolar rüşvet verdiği iddiasıyla, 14 Mayıs 2004 tarihinde Giffen aleyhine New York'ta başlatılan yargı sürecini ifade etmektedir. 4 Aralık 2005 tarihindeki başkanlık seçimleri öncesinde muhalefet, bu konu üzerinden prim yapmaya çalışmıştır. Tam da bu noktada Batılı STK'ların finanse ettiği bağımsız yayın organlarında, bu konunun yoğun olarak yayınlandığı görülmektedir. Batılı STK'lar Kazakgate olayını sürekli gündemde tutarak, Kazakistan dış politikasının ABD'ye olan bağımlılığı artırmıştır. Başkanlık seçimlerinde Kazakistan'daki Rus STK'ları ise, Nazarbayev lehine çalışmıştır. Ruskiy Alyans Koordinasyon Kurulu, Nazarbayev'in seçimlerde aday olması için 1 milyon imza toplamış, seçim kampanyası sırasında otobüslere Nazarbayev ve Putin'in yan yana çekilmiş fotoğraflarını asarak Nazarbayev'e destek vermiştir. (Purtas, 2006:15-16) Bu örnekte büyük güçlerin STK'ları nasıl ulusal çıkarına uygun olarak bir baskı unsuru olarak kullanabildiğini göstermektedir. Kazakistan'ın iç ve dış politikasında bu baskı unsurlarını hesaba katmadan hamle yapması olanaksızdır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Kazakistan'daki sapkın tarikat ve yapılanmalara son verilmesi için alınan önlemler caydırıcılıktan uzaktır. Alınan önlemler, cami sınırları dâhilinde geçerliliğini sürdürmektedir oysaki din dışı amaçları olan bu grupların asıl yapılanmaları camiler dışında organize olmakta, camiler sadece uygulama sahası olarak kullanılmaktadır. O halde Kazak hükümetinin bu yapılanmaların organize sahalarını kısıtlayacak, daha gerçekçi politikaları yürütmesi gerekmektedir.

Kazakistan'da özellikle gençlerin sapkın tarikatlara rağbet gösterdiği görülmektedir. Bu noktada gençlerin psikolojik ihtiyaçlarının Kazak uzmanları tarafından tespiti yapılmalıdır. Tespitler derhal alakalı devlet politikalarına çevrilerek gençlerin enerjilerini ülke menfaatlerine harcamaları sağlanmalıdır.

Kazakistan'da özellikle gençlerin işsizlikle alakalı problemleri ivedilikle çözülmelidir.

Milli varlığa zararlı tarikat ve yapılanmaların gayelerinin anlatıldığı derslerin, Kazak eğitim müfredatına eklenerek gençlerde algı oluşturulmalıdır. Ayrıca bu yapılanmaların, anayasal hareket sahaları kısıtlanmalı ve "din ve vicdan özgürlüğü" kapsamı dışında değerlendirilmelidir.

Kazakistan'da STK faaliyetlerini düzenleyen yasalar tanımlama sorunları içermekte ve uygulamada farklılıklar göstermektedir. Kazakistan'daki STK'ların faaliyetlerini yürüten yasalar revizyona sokulmalıdır, tanımlama sorunları giderilerek, merkezi iradenin tüm Kazak bölgelerine yansıyacak şekilde tesis edilmesi sağlanmalıdır. Böylece yarı özerk yapı giderilebilir ve torpil, rüşvet gibi olumsuzluklar minimuma indirgenebilir.

Kazakistan'daki STK'ların büyük çoğunluğu yabancı sermaye ile hareket eden yapılanmalardır. Bu ise Kazakistan'da bir baskı unsuru haline gelmektedir. Kazakistan Devleti, STK faaliyetlerini kendi bütçesiyle desteklemeli ve dış politikasındaki bu baskıyı azaltmalıdır.

KAYNAKÇA

Atar Yavuz, (1996), "Demokrasiye Geçiş Sürecindeki Ülkelerde Anayasal Değişme ve Anayasal Dönüşüm", Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 7, Sayı 1-2, ss. 197-220.

Bağcı Merve, (2015), Başlangıçtan Günümüze Kazak-Çin Sınır Sorunları, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, III+150.

Baycaun Saule, (2002) "Bağımsızlıktan Günümüze Kazakistan İç Politikası Ve Demokrasi Yolundaki Gelişmeler", Avrasya Dosyası-Kazakistan-Kırgızistan Özel, Cilt 7, Sayı 4, ss. 70-84.

- Behar Büşra Ersanlı, Özdoğan Günay Göksu vd., (1994), Bağımsızlığın İlk Yılları: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, 1. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, ss. 298.
- Çokan Velihanov, Şığarmalar Jinağı II, (1985), Almatı, Aktaran: Yerkinay Maukhara, Siyasi ve Kültürel Açından Kazak Hanlığı (1456-1731), Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011, ss. IV+133.
- Erşahin Seyfettin, (2004), "Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Ulusal Güvenlik ve Din", Dini Araştırmalar Dergisi; Cilt 7, Sayı 20, ss. 179-194.
- Hizmetli Sabri, (2011), "Kazak Ulusu ve Kazak Tarihi Üzerine: Dünü ve Bugünü", İstem Dergisi, Cilt 9, Sayı 17, ss. 23-43.
- Kafkasyalı M. Savaş (Editör), (2012), Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara-Türkistan, ss. 600.
- Kara Abdulvahap, Yeşilot Okan, (2011), Avrasya'nın Yükselen Yıldızı Kazakistan, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, ss. 304.
- Karacagil Kürşad, (2014), "Kazakistan'ın Bağımsızlığının Ayak Sesleri: Almatı Olayları (1986)", History Studies Dergisi, Cilt 6, Sayı 1, ss. 101-114.
- Kazakistan Bir Yaşam Deneyimi Ülke ve Toplum, Doğa, Tarih, Ekonomi, Kültür, (2011), Kazakistan Büyükelçiliği Yayınları, İstanbul, ss. 389.
- Kazakistan Ülke Raporu, (1996), TİKA Yayınları, Ankara.
- Kolektif, (2007), Kazakistan Tarihi Makaleler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 228.
- Kolektif, (1995), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Seminerleri (1993-94), Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul, ss. 152.
- Küçük Cevdet, (2002), "Kazakistan Cumhuriyeti", Türkiye Diyanet İşleri Vakfı Ansiklopedisi, Cilt 25, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 130-131.
- Maukhara Yerkinay, (2011), Siyasi ve Kültürel Açından Kazak Hanlığı (1456-1731), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, VII+133.
- Öztürkçü Hamza, (2014), "Kazakistan'da Din Algısı", <http://akademikperspektif.com/2014/03/19/kazakistanda-din-algisi-gezi-notlari-2/>, (E.T: 21.03.2018).
- Purtaş Fırat, (2006), "Kazakistan'da Sivil Toplum Kuruluşları, İç ve Dış Politikaya Etkileri", OAKA, Cilt 1, Sayı 1, ss. 1-18.
- Sandybayev Zhalgas, (2014), "Günümüzde Kazakistan'da İslam", Kastamonu Eğitim Dergisi, Cilt 22, Sayı: 1, ss. 215-222.

- Saray Mehmet, (2018), "Rusya'nın Türkistan'da Yayılması", <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=356235>,(ET: 21.03.2018)
- Saray Mehmet, (1993), Kazak Türkleri Tarihi: Kazakların Uyanışı, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul, ss. 189.
- Söylemez Orhan, (2002), "Bağımsızlığının 10. Yılında Kazakistan Cumhuriyeti", Türkler Ansiklopedisi, Cilt 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 339-363.
- Tazhin M., (2007), Egemen Kazakistan, Kazakistan Tarihi-Makaleler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 228.
- Tufan Emine Filiz, (2013), "Sivil Toplum Kuruluşlarının Politika Belirleme Sürecindeki Rolü: Tüsiad Örneği", Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 36, ss.43- 53.
- Umbetaliyeva T. B., (2002), "Kazakistan'daki Siyasal Gelişmeler", Avrasya Dosyası-Kazakistan-Kırgızistan Özel, Cilt 7, Sayı 4, 2001-2002, ss. 85-99.
- Vurucu İkbal, (2008), "Türk Dünyasında Demokrasi Anlamaya Giriş: Kazakistan Merkezli Bir Çözümleme", Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 8, 2008, ss. 389-406.